

Zdzisław Żywica

Znaczenie i funkcja τὸ μυστήριον w Liście do Kolosan

Collectanea Theologica 78/3, 59-76

2008

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ZDZISŁAW ŻYWICA, OLSZTYN

ZNACZENIE I FUNKCJA Τὸ Μυστήριον w LIŚCIE DO KOŁOSAN

Struktura retoryczna Listu do Kolosan¹

Schemat epistolarny: pozdrowienie wstępne (1,1-2)

Kompozycja retoryczna:

Exordium z rozwinięciami hymnicznymi (1,3-23)

Partitio (1,21-23) – zapowiedź tematów listu:

- a) dzieło Chrystusa dla uświęcenia wierzących (1,21-22)
- b) wierność otrzymanej Ewangelii (1,23a)
- c) głoszonej przez Pawła (1,23b)

Probatio (1,24 – 4,1) – podejmuje tematy w porządku odwrotnym do zapowiadanego

A) zmagania Pawła w głoszeniu Ewangelii (1,24 – 2,5)

B) wierność otrzymanej Ewangelii (2,6-23)

napomnienia wstępne (2,6-23)

- a) ostrzeżenia przed praktykami kultycznymi (2,8)
- b) motywy chrystologiczne: Chrystus i wierzący z Nim (2,9-15)

a') ponowne ostrzeżenia (2,16-19)

napomnienia końcowe (2,20-23)

C) Świętość wierzących (3,1 – 4,1)

Zasady wstępne (3,1-4)

- a) motywacja chrystologiczna: zmartwychwstali z Chrystusem (3,1a)
- b) napomnienia: opozycja (niezgoda) między tym co

¹ Prowadzone badania bazują na strukturze zaproponowanej przez J.N. Aletti, *Lettera ai Colossesi*, Bologna 1994, s. 43.

β niebiańskie: należy tego pragnąć i o tym myśleć
(3,1b-2a)

α ziemskie: nie należy pragnąć ani myśleć o tym
(3,2b)

a) motywacja chrystologiczna: umarli i ukryci w Chrystusie
(3,3-4)

Rozwinięcie (3,5-17)

B α – zachęta do uśmiercenia człowieka cielesnego

A – motywacje (3,9b-11)

α – „zwlekliście z siebie człowieka starego” (3,9b)

β – „przyoblekliście człowieka nowego” (3,10-11)

B β – wezwanie do życia nowego w Chrystusie ((3,12-17)

+ wezwanie do życia rodzinnego i domowego (3,18 –
4,1)

Peroratio (4,2-6): napomnienia końcowe

Schemat epistolarny (4,7-18)

W *exordium* (1,3-23), zgodnie z przyjętymi założeniami jego kompozycji (*captatio benevolentiae*, nadanie tonu i stylu wypowiedzi, nawiązanie kontaktu z audytorium), Paweł odwołuje się do dobrej woli, wyrozumiałości, uległości i łagodności adresatów, gdy dziękuje Bogu za ich trwanie w „wierze, miłości i nadziei” (1,4-5.9-10). W nietypowy jednak sposób, bowiem zadziwiająco mocno eksponuje dzieło Boga dokonane pośród nich za pośrednictwem „swego umiłowanego Syna” (1,12-14). Czyni to w części hymnicznej, gdzie ukazuje Chrystusa jako „Obraz Boga” „Pierworodnego wobec każdego stworzenia”, „Pośrednika i Adresata nowego stworzenia” (1,15n.) oraz jako „Głowę Kościoła”, „Pierworodnego spośród umarłych” i „Pośrednika Boga Ojca w dziele” pojednania wszystkiego ze sobą, przez Jego krew przelaną na krzyżu (1,18-20). Taką kompozycją *exordium* Paweł czyni jego ideą przewodnią prymat Chrystusa nad wszelkim stworzeniem, a nie trudności adresatów, ich życiowa sytuacja w praktykowaniu wiary, miłości i trwaniu w nadziei „właściwej Ewangelii” (1,15-20). Należy też zauważyć, co również jest nietypowe, że czyni to zanim przejdzie do zasygnalizowania zasadniczych tematów listu w *partitio* (1,21-23): dzieło Boga w Chrystusie służy uświęceniu wiernych (1,21-22), wierność otrzymanej Ewangelii (1,23a), głoszonej przez Pawła (1,23b). Taki zabieg retoryczno-literacki jeszcze bardziej podkreśla wagę prymatu Chrystusa w całej argumentacji teolo-

gicznej i parenetycznej. Inną kwestią, którą należy również podkreślić, jest wezwanie adresatów do „pełnego poznania Boga” i „Jego woli, w całej mądrości i duchowym zrozumieniu” (1,9.10), objawionej w Chrystusie, Jego umiłowanym Synu. Terminologia poznania i zrozumienia będzie się często pojawiać w kontekście słownictwa: „mądrość” i „tajemnica” (1,6.9.10.27; 2,2; 3,10).

W części pierwszej *probatio* (A; 1,24 – 2,5) Paweł bardzo mocno akcentuje trudy, cierpienia i udręki jakich doznaje z powodu głoszenia Ewangelii:

1,24: Νῦν χαίρω ἐν τοῖς παθήμασιν ὑπὲρ ὑμῶν καὶ ἀνταναπληρῶ τὰ ὑστερήματα τῶν θλίψεων τοῦ Χριστοῦ ἐν τῇ σαρκί μου ὑπὲρ τοῦ σώματος αὐτοῦ, ὃ ἐστὶν ἡ ἐκκλησία – „teraz raduję się w cierpieniach za was i dopełniam [wyrównuję] braki cierpienia Chrystusa w ciele moim za ciało Jego, którym jest Kościół”.

1,29: εἰς ὃ καὶ κοπιῶ ἀγωνιζόμενος κατὰ τὴν ἐνέργειαν αὐτοῦ τὴν ἐνεργουμένην ἐν ἐμοὶ ἐν δυνάμει – „ku czemu i [ja] trudzę się walcząc [zmagając się] według działania Jego, [tego] działającego we mnie w mocy”.

2,1: Θέλω γὰρ ὑμᾶς εἰδέναι ἡλίκον ἀγῶνα ἔχω ὑπὲρ ὑμῶν καὶ τῶν ἐν Λαοδικείᾳ καὶ ὅσοι οὐχ ἑώρακαν τὸ πρόσωπόν μου ἐν σαρκί – „chcę bowiem abyście wy widzieli, jaką walkę [zmaganie] mam [toczę] za was i tych w Laodycei i tych którzy nie widzieli oblicza mego w ciele”.

Gdy Paweł mówi o radości w cierpieniach, trudach i zmaganiach, których doznaje (toczy) dla dobra Kolosan, a czym dopełnia cierpienie Chrystusa „w swoim ciele”, to daje do zrozumienia, że wszystkie one stanowią nieodłączny komponent jego apostolatu, którego istota przejawia się w tym momencie w posłannictwie wypełnienia „słowa Bożego”: [ἡ ἐκκλησία] ἧς ἐγενόμην ἐγὼ διάκονος κατὰ τὴν οἰκονομίαν τοῦ θεοῦ τὴν δοθεισάν μοι εἰς ὑμᾶς πληρῶσαι τὸν λόγον τοῦ θεοῦ – „[Kościół] którego stałem się ja sługą według szafarzowania (władarstwa) Boga, tego danego mi do was, [aby] wypełnić słowo Boga” (1,25).

Istota wypełnienia „słowa Boga” polega na odsłonięciu (uczynieniu znanym, jawnym) „świętym Boga” τὸ μυστήριον (tajemnicy), ukrytej przed nimi od wieków i pokoleń aż do tej pory: τὸ μυστήριον τὸ ἀποκεκρυμμένον ἀπὸ τῶν αἰώνων καὶ ἀπὸ τῶν γενεῶν νῦν δὲ ἐφανερώθη τοῖς ἀγίοις αὐτοῦ – „tajemnicę, tę zakrytą od wieków i od pokoleń teraz zaś została objawiona (uczyniona jawną) świętym

Jego” (1,26). Zachciał Bóg, aby „Jego słowo” (τὸ μυστήριον) zostało zanesione i ogłoszone właśnie przez Pawła, ponieważ to on jest apostołem pogan: οἷς ἠθέλησεν ὁ θεὸς γνωρίσαι τί τὸ πλοῦτος τῆς δόξης τοῦ μυστηρίου τούτου ἐν τοῖς ἔθνεσιν, ὃ ἐστὶν Χριστὸς ἐν ὑμῖν, ἡ ἐλπὶς τῆς δόξης – „którym zechciał Bóg dać poznać, czym bogactwo chwały tajemnicy tej wśród pogan, którą jest Chrystus w was, nadzieja chwały” (1,27). Celem jego posłannictwa jest zatem umożliwienie Kolosanom poznania „bogactwa chwały tajemnicy”, która została mu objawiona i powierzona dla dobra pogan (1,26). Dlatego centralnym tematem tej części *probatio* jest kwestia ukrytej od wieków tajemnicy, dotyczącej ostatecznej już i pełnej prawdy o Chrystusie Synu Bożym i Jego dziele zbawczym oraz konieczność jej ogłoszenia „teraz” (νῦν) poganom. Tematyka ta została zasygnalizowana w wersetach 1,13-14, które tworzą przejście do części hymnicznej (1,15-20): „[Bóg Ojciec], który wyrwał nas z władzy ciemności i przeniósł [przestawił] do królestwa Syna Jego miłości, w którym mamy odkupienie, uwolnienie od grzechów”.

Reasumując, należy stwierdzić, że apostoelskie zadanie Pawła polega na ogłoszeniu Kolosanom „bogactwa chwały tajemnicy” Boga, dotychczas im jeszcze nieznanego.

Τὸ μυστήριον w kontekście słownictwa poznania i rozumienia²

1,26: τὸ μυστήριον τὸ ἀποκεκρυμμένον ἀπὸ τῶν αἰώνων καὶ ἀπὸ τῶν γενεῶν νῦν δὲ ἐφανερώθη τοῖς ἀγίοις αὐτοῦ – „tajemnicę, tę zakrytą od wieków i od pokoleń teraz zaś została objawiona (uczyniona jawną) świętym Jego”.

1,27: οἷς ἠθέλησεν ὁ θεὸς γνωρίσαι τί τὸ πλοῦτος τῆς δόξης τοῦ μυστηρίου τούτου ἐν τοῖς ἔθνεσιν, ὃ ἐστὶν Χριστὸς ἐν ὑμῖν, ἡ ἐλπὶς τῆς δόξης – „którym zechciał Bóg dać poznać, czym bogactwo chwały tajemnicy tej pośród pogan, którą jest Chrystus w was, nadzieja chwały”.

1,28: ὃν ἡμεῖς καταγγέλλομεν νοουθετοῦντες πάντα ἄνθρωπον καὶ διδάσκοντες πάντα ἄνθρωπον ἐν πάσῃ σοφίᾳ, ἵνα παραστήσωμεν πάντα ἄνθρωπον τέλειον ἐν Χριστῷ – „którego [tj. Chrystusa] my zwiastujemy, kładąc do rozumu każdemu człowiekowi i ucząc

² Termin μυστήριον pojawia się liście 4 razy: 1,26; 1,27; 2,2; 4,3.

każdego człowieka w całej mądrości, aby przystosować każdego człowieka [jako] doskonałego w Chrystusie”.

2,2: ἵνα παρακληθῶσιν αἱ καρδίαι αὐτῶν, συμβιβασθέντες ἐν ἀγάπῃ καὶ εἰς πᾶν πλοῦτος τῆς πληροφορίας τῆς συνέσεως, εἰς ἐπίγνωσιν τοῦ μυστηρίου τοῦ θεοῦ, Χριστοῦ – „aby zostały zachęczone ich serca, zespoleni w miłości i ku całemu bogactwu pełni zrozumienia, ku poznaniu tajemnicy Boga – Chrystusa”.

2,3: ἐν ᾧ εἰσιν πάντες οἱ θησαυροὶ τῆς σοφίας καὶ γνώσεως ἀπόκρυφοι – „w której wszystkie skarby mądrości i poznania [są] zakryte”.

2,4: Τοῦτο λέγω ἵνα μηδεὶς ὑμᾶς παραλογίζεται ἐν πιθανολογία – „to mówię, aby nikt was nie oszukiwał w ujmującym mówieniu”.

Werset 2,4 wyjaśnia, dlaczego Paweł tak mocno podkreśla konieczność „pełnego poznania tajemnicy, w całej mądrości i duchowym zrozumieniu” (1,9). Mianowicie dlatego, że ustrzeże to Kolosan przed ponownym poddaniem się zgubnym wpływom teorii religijnych. Definitywne objawienie tajemnicy, tj. pełnej prawdy o Chrystusie i Jego dziele zbawczym w odniesieniu do pogan, jest koniecznym antidotum na wszelkiego rodzaju ideologie religijne. Działanie Pawła w tej sprawie nie wynika z jego własnej woli, lecz jest skutkiem zleconego mu przez Boga obowiązku ogłoszenia tejsz tajemnicy Kolosanom (1,26n.).

Znaczenie i zastosowanie terminu μυστήριον

Pochodzenie słowa τὸ μυστήριον pozostaje niejasne. Może ono pochodzić od czasownika μύω – „zamykać”, „być zamkniętym”. Końcówka τήριον może wskazywać na miejsce, przestrzeń (w której się coś znajduje lub rozgrywa), albo też środek lub instrument, za pomocą którego coś się osiąga. Dlatego wielu uczonych wyjaśnia τὸ μυστήριον jako miejsce, w którym dokonywało się komunikowanie treści tajemnic w religiach misteryjnych lub też jako same tajemnice (μυστήρια). Jeśli chodzi o stosowanie tego terminu w tekstach biblijnych, to pojawia się on zasadniczo w księgach powstałych bezpośrednio w języku greckim (deuterokanoniczne). Jedynym wyjątkiem jest Księga Daniela, rozdział drugi, w tekście spisany pierwotnie w języku aramejskim, gdzie termin aramejski tłumaczony jest w Septua-

gincie (LXX) jako μυστήριον. Odpowiedni rzeczownik hebrajski nigdzie nie jest tłumaczony w LXX na μυστήριον, lecz na βουλή – „zamyśl”, „zamiar”, „postanowienie”, „plan”, „uchwała”; σύνταγμα – „ustawa”; συστροφή – „zmowa”, „spisek”.³ Należy nadmienić, że związek z religiami misteryjnymi można stwierdzić również w tekstach biblijnych (Mdr i Dn), choć różnice są znacznie większe niż podobieństwa.

Teksty biblijne (LXX)

Jdt 2,2: „Zwołał więc wszystkich urzędników i wszystkich dostojników i przedłożył im tajemnicę zamiaru [τὸ μυστήριον τῆς βουλῆς] i zapowiedział ustami swoimi zupełną zagładę całej ziemi”.

Tb 12,7: „Ukrywać tajemnicę królewską jest rzeczą piękną [μυστήριον βασιλέως καλὸν κρύψαι], ale godną pochwały jest rozgłaszać i wysławiać dzieła Boże. Czyńcie dobro, a zło was nie spotka”.

Tb 12,11: „Odkryję przed wami całą prawdę, nie ukrywając niczego. Już wam objaśniłem i powiedziałem: Piękną jest rzeczą zachowywać tajemnicę królewską [μυστήριον βασιλέως κρύψαι καλὸν], ale godną wszelkiej pochwały objawiać dzieła Boże”.

2Mch 13,21: „Kiedy Rodokos z żydowskiego wojska zdradził nieprzyjaciołom tajemnicę [τὰ μυστήρια] odszukano go, pochwycono i zamknięto”.

Mdr 2,22: „Nie poznali tajemnic Bożych [οὐκ ἔγνωσαν μυστήρια θεοῦ], nie spodziewali się nagrody za prawość i nie docenili odpłaty czystych”.

Mdr 6,22: „Oznajmię, czym jest Mądrość i jak się zrodziła, i nie zakryję przed wami tajemnic [οὐκ ἀποκρύψω ὑμῖν μυστήρια]. Pójdę jej śladem od początku stworzenia, jej znajomość wydobędę na światło i prawdy nie pominię”.

Mdr 14,15: „Ojciec, w przedwczesnym żalu pogrążony, sporządził obraz młodo zabranego dziecka i odtąd jako boga czcił ongiś zmarłego człowieka, a dla poddanych ustanowił tajemnicę i obrzędy [παρέδωκεν τοῖς ὑποχειρίοις μυστήρια καὶ τελετάς]”.

Mdr 14,23: „Bo gdy odprawią dzieciobójcze obrzędy czy ukryte tajemnice [κρύψαι μυστήρια] albo szaleńcze pochody z dziwnymi śpiewami”.

³ Por. Ch. Reynier, *Évangile et mystère*, Paris 1992, s. 216-219.

Syr 22,22: „Jeślibyś otworzył usta na niego, nie martw się, jest bowiem możliwość pojednania; wyjąwszy obelgę, wzgardę, wyjawienie tajemnicy [μυστηρίου ἀποκαλύψεως] i cios zdradliwy – to wszystko oddali każdego przyjaciela”.

Syr 27,16: „Kto zdradza tajemnice traci wiarygodność [ὁ ἀποκαλύπτων μυστήρια ἀπώλεσεν πίστιν] i nie znajdzie przyjaciela”.

Syr 27,17: „Kochaj przyjaciela i bądź mu wierny, a jeśli byś zdradził tajemnice jego [ἐὰν δὲ ἀποκαλύψῃς τὰ μυστήρια αὐτοῦ], nie usiłuj nawet biec za nim”.

Syr 27,21: „Rana może być opatrzona, obelga darowana, ale ten, kto wyjawia tajemnice, nie ma już nadziei [ὁ δὲ ἀποκαλύψας μυστήρια ἀφήλπισεν]”.

Dn 2,18,19: „... aby uprosili miłosierdzie u Boga Nieba co do tej tajemnicy [περὶ μυστηρίου τούτου], żeby Daniel ze swoimi towarzyszami nie uległ zagładzie wraz z pozostałymi mędrkami babilońskimi. Wtedy Danielowi w widzeniu w tej nocy tajemnica króla została wyjawiona wyraźnie [τότε τῷ Δανιηλ ἐν ὁράματι ἐν αὐτῇ τῇ νυκτὶ τὸ μυστήριον τοῦ Βασιλέως ἐξεφάνθη εὐσήμως]”.

Dn 2,27: „Daniel odpowiedział wobec króla: Tajemnicę, którą zobaczył [dostrzegł] król [τὸ μυστήριον ὃ ἐώρακεν ὁ βασιλεύς] nie zdołają wyjawić ani mędracy, ani wykładacze snów, ani wróżbici, ani astrologowie”.

Dn 2,28: „Jest jednak Bóg w niebie, który odsłania tajemnice [ἀλλ’ ἔστι θεός ἐν οὐρανῷ ἀνακαλύπτων μυστήρια] i On oznajmia królowi Nabuchodonozorowi, co nastąpi przy końcu dni. Twój sen i widzenia, jakie miałeś na swym łożu, są następujące”.

Dn 2,29: „Ciebie, królu, na twym łożu ogarnęły myśli o tym, co ma później nastąpić. Ten zaś, który odsłania tajemnice [ὁ ἀνακαλύπτων μυστήρια], wyjawił tobie, co się stanie”.

Dn 2,30: „Co do mnie zaś, tajemnica ta [τὸ μυστήριον τοῦτο] stała mi się wiadoma nie dlatego, jakobym był mędrszy od wszystkich ludzi, lecz aby udzielić wyjaśnienia królowi, a ty, byś rozumiał myśli swego serca”.

Dn 2,47: „Następnie zwrócił się król do Daniela i powiedział: Wasz Bóg jest naprawdę Bogiem bogów, Panem królów, który wyjawia tajemnice ukryte sam [ὁ ἐκφαίνων μυστήρια κρυπτὰ μόνος], ponieważ zdołałeś ujawnić [uczynić jawnym] tę tajemnicę [ὅτι ἐδυνάσθης δηλώσαι τὸ μυστήριον τοῦτο]”.

Z zestawienia tekstów wynika, że zastosowanie terminu τὸ μυστήριον ma charakter zróżnicowany. W niektórych księgach (Jdt, Tb) μυστήριον nie jest terminem języka religii, lecz odnosi się do woli lub planów króla. W Mdr i Dn natomiast μυστήριον (μυστήρια) odsyłają do świata religii. W niektórych tekstach wyraźnie widoczny jest element skrytości, tajności, poufności i sekretności.⁴ *Implicite* ta sama idea obecna jest w Syr 27,16.17.21.22. Wyraźnie zauważalny jest proces ewolucji znaczenia terminu τὸ μυστήριον od Ksiąg Judyty i Tobiasza do Księgi Daniela. Już w Mdr 6,22, ale przede wszystkim w Dn, widoczne jest podkreślanie woli Boga, żeby Jego tajemnice zostały poznane przez ludzi, w przeciwieństwie do ksiąg wcześniejszych, jak Jdt, Tb, Syr. W Dn i Mdr 6,22 chodzi o treść tajemnic Bożych oraz o wolę Boga ich objawienia.⁵ W tekstach biblijnych nie ma mowy o powszechnym objawieniu tajemnic Bożych, ale nie chodzi też o ograniczoną liczbowo i zamkniętą elitę osób, np. jedynie mędrców lub krąg osób biorących udział w obrzędach misteryjnych. W Biblii chodzi raczej o „małych i uniżonych (pokornych)”, tzn. ludzi wybranych i umiłowanych przez Boga. Zatem inaczej to wygląda w tekstach biblijnych niż w pogańskich religiach misteryjnych. W tych religiach tajemnice dostępne są tylko dla małego grona uczestniczących w misteriach. Należy podkreślić, że znajomość tajemnic Bożych w tekstach biblijnych nie jest skutkiem wysiłków i możliwości mądrości ludzkiej (np. filozofia), lecz pochodzi jedynie od Boga. On sam objawia je człowiekowi; tajemnice pozostają nieznanne dla człowieka dopóty, dopóki sam Bóg ich mu nie objawi.

Teksty Dn 2 wskazują na dwa etapy objawienia, poznania i rozumienia tajemnic Bożych. Pierwszy to etap otrzymania. Ten, kto otrzymuje tajemnicę (widząc ją lub słysząc), niekoniecznie musi ją rozumieć, nawet wtedy gdy spostrzeże – jak w przypadku króla Babilonu – że wiadomość może pochodzić od Boga. Tajemnica może być przekazana w sposób enigmatyczny, np. we śnie (Dn 2,28.29.30). Drugi to etap jej interpretacji. Niezbędna jest osoba uzdolniona przez samego Boga do poznania i rozumienia Jego tajemnicy, czyli zdolna – dzięki Jego łasce – do odszyfrowania komunikowanego mu przesłania, i jednocześnie będąca w stanie stwierdzić, iż jest to tajemnica Boża, dotycząca czasów ostatecznych (eschatonu). Należy jednak za-

⁴ W Tb 12,7.11 czytamy μυστήριον κρύπτειν; w Mdr 6,22: οὐκ ἀποκρύπτειν μυστήρια; w Mdr 14,23: κρύφια μυστήρια; w Dn 2,47: μυστήρια κρυπτά.

⁵ Por. inną formułę w Tb 12,7.11 i Dn 2,28.29.

znaczyć, że Daniel nie jest jedynie interpretatorem sprawy której nie widział, przeciwnie, również i on otrzymał widzenie tajemnicy we śnie (Dn 2,19).

W Księdze Daniela kontekst τὸ μυστήριον jest eschatyczny. Potwierdzają to takie zwroty jak: ἃ δεῖ γενέσθαι; τὰ ἐσόμενα ἐπ' ἐσχάτων τῶν ἡμερῶν w Dn 2,28.29.45.⁶ W terminie τὸ μυστήριον jest zatem wyraźnie obecny aspekt nadzwyczajności i niespotykalności; nie został on jeszcze dotychczas wypowiedziany w prorocztwie. Jeśli Bóg decyduje się na objawienie wydarzenia eschatycznego w konkretnym momencie, lub trochę później niż się spodziewano, to oznacza, że nie objawił On jeszcze do tej właśnie chwili w pełni wszystkiego ze swojej woli, i dotyczy to zarówno zawartości zamysłu zbawczego, jak też sposobu jego dokonania i objawienia.

Reasumując, należy podkreślić wagę deklaracji Daniela (Dn 2), że Bóg chce i może objawić swoje tajemnice. Jest w stanie uczynić je jawnymi, zarówno teraz – w konkretnym momencie historycznym – jak i w dniach ostatecznych końca czasów. Wszystkie te komponenty τὸ μυστήριον są uwzględniane w Liście do Kolosan.

Egzegeza

1,26 – proces objawiania tajemnicy; τὸ μυστήριον τὸ ἀποκεκρυμμένον ἀπὸ τῶν αἰώνων καὶ ἀπὸ τῶν γενεῶν νῦν δὲ ἐφανερώθη τοῖς ἀγίοις αὐτοῦ – „tajemnicę ukrytą od wieków i od pokoleń, teraz zaś została uczyniona jawną świętym Jego”.

Godny podkreślenia jest fakt, że dwa pierwsze komponenty tajemnicy (ukryta – uczyniona jawną) wzmiankowane w tekście nie dotyczą jej zawartości (treści), lecz procesu jej objawiania. Przedmiot: tajemnica. Działanie: ukryta – uczyniona jawną. Czas: przez wieki i pokolenia – teraz. Adresaci: wieki i pokolenia – Jego święci.

Fraza τὸ ἀποκεκρυμμένον ἀπὸ τῶν αἰώνων καὶ ἀπὸ τῶν γενεῶν – „ukrytą od wieków i od pokoleń”⁷, wskazuje, że dwumian „wieki i pokolenia” nie pełni tu funkcji wyłącznie czasowej, bowiem do

⁶ Identyczne tłumaczenie w LXX: Lb 14,14; Jr 23,20; 30,24; 49,39 (por. 25,19); Ez 38,16; Oz 3,5; Mi 4,1; Iz 2,2 (ἐν ταῖς ἐσχάταις ἡμέραις) i w Pwt 31,25 (ἔσχατον τῶν ἡμερῶν).

⁷ Por. 2Krl 4,27 LXX; Łk 10,21.

wskazania jedynie sensu temporalnego istnieją w tekstach biblijnych inne wyrażenia.⁸

Νῦν δὲ ἐφανερώθη – „teraz zaś uczyniona jawną (ukazana, ogłoszona)”. Należy zauważyć że kontekst wskazuje, iż νῦν („teraz”) nie odnosi się do czasu punktowego, tzn. konkretnej chwili (określonego momentu), lecz obejmuje cały okres końca czasów, tzn. wypełnienie się wieków zapoczątkowane wydarzeniem Chrystusa. Widoczny jest zatem wyraźnie aspekt eschatologiczny w objawieniu tajemnicy Bożej. Parafrazując, można by myśl Pawła wyrazić w następujący sposób: „Teraz, w tym czasie końca wieków, w którym my jesteśmy, tajemnica została ujawniona”. Zatem, czy tło aorystu pasywnego ἐφανερώθη jest apokaliptyczne? Czy odsyła on do przepowiedania apostołskiego (wymiaru horyzontalnego), czy objawienia Bożego (wymiaru wertykalnego)? Właściwa odpowiedź zależy od precyzyjnego określenia tożsamości adresatów tajemnicy: Kim są owi ἄγγιλοι („święci”)? Czy chodzi tu o zamknięte grono apostołów lub chrześcijańskich proroków,⁹ a może o judeochrześcjan (ze względu na wzmiankę o poganach w 1,27) lub też o wszystkich wierzących – Kościół powszechny.¹⁰ W całym Liście do Kolosan wyrażenie ἄγγιλοι („święci”) odnosi się do wszystkich wierzących. Nie oznacza to jednak, że wszyscy wierzący otrzymali objawienie treści tajemnicy bezpośrednio z nieba,¹¹ od Boga, bez pośrednictwa przepowiedania apostołskiego. Przecież sam Paweł tak mocno podkreśla osobiste zaangażowanie w głoszenie Ewangelii: trud i cierpienie, jakie w związku z tym ponosi.

Istnieją dwa różne sposoby poznania tajemnicy. Przez objawienie bezpośrednie (temat ἀποκαλυπτ – „objawiać”, „wyjawiać”)¹² lub przez ogłoszenie: γνωρίζω – „czynić wiadomym”, „powiadomić”, „oznajmić”, „dawać poznać”; φανερώ – „czynić jawnym”, „ukazywać komuś coś”, „pokazywać”. Bóg objawia (ἀποκαλυπτ-) tajemnice wybranym przez siebie osobom lub małej grupie, ci natomiast mu-

⁸ Por. ἀπ’ αἰῶνος, ἀπὸ καταβολῆς κόσμου, ἀπὸ χρόνων αἰωνίων (Mt 13,35; 25,34; Dz 3,21; 15,18).

⁹ Jak w Ef 3,5.

¹⁰ Por. Rz 1,7; 1Kor 1,2; 6,1.2; 14,33; 16,1.15; 2Kor 1,1; Flp 1,1.

¹¹ Na przykład w nocnym widzeniu, jak w Dn 2, czy przez wstąpienie do nieba.

¹² Zob. Dn 2 (δηλώω – „objawiać”, „ujawniać”, „ukazywać”; ἐκφαίνω – „ukazywać”, „pokazywać”).

szą ogłosić je dalej, czyniąc jawnymi w całym świecie.¹³ Taki właśnie porządek i sposób, czyli najpierw objawienie a następnie ogłoszenie (uczynienie jawnymi) tajemnic Bożych, przedstawiony jest w 1,26.¹⁴

Powstaje jednak pytanie, dlaczego autor listu nie stosuje słownictwa o temacie ἀπο-καλύπτ – „objawić”, „wyjawić”? Tajemnica musi zostać poznana na końcu czasów (komponent „ogłoszenia”). Jednak fakt jej ukrycia przez długie wieki stanowi również jej naturalny komponent (komponent „ukrycia”). Oznacza to, że ogłoszenie tajemnicy „teraz” (νῦν) nie miałoby sensu, gdyby Bóg wcześniej nie postanowił jej nie objawiać i rzeczywiście jej nie objawił; dlatego do natury tajemnicy należy również jej długa historia ukrycia, pozostawiania nieznaną. Dlaczego jednak Bóg postanowił ukrywać przez tak długi czas treść tej tajemnicy? Czy historia ukryta tajemnicy powinna być (musi być) rozumiana jako czas przygotowania, czy też jako przeszkoda stająca na drodze do jej objawienia i ogłoszenia? Nie powinno się mówić o tajemnicy, nie uwzględniając kontekstu całej historii ludzkiej, i odwrotnie, nie można mówić o całej historii ludzkości, nie uwzględniając istnienia w niej, na poszczególnych jej etapach, tajemnic jeszcze nieujawnionych.

Należy zwrócić uwagę na jeszcze jedną osobliwość stosowania terminu „tajemnica”. Paweł poprzedza go rodzajnikiem określonym τὸ (τὸ μυστήριον), zatem nie chodzi mu o jakąś tajemnicę – jedną spośród wielu, bliżej nieokreśloną. Ma on na myśli konkretną tajemnicę. Z kontekstu należy wnosić, że ma tu na myśli tajemnicę słowa Bożego. Potwierdza to zastosowana przez niego konstrukcja syntaktyczna: τὸν λόγον τοῦ θεοῦ = τὸ μυστήριον τὸ ἀποκεκρυμμένον (1,25.26).

1,27 – chrystologiczna treść tajemnicy; οἷς ἠθέλησεν ὁ θεὸς γνωρίσαι τί τὸ πλοῦτος τῆς δόξης τοῦ μυστηρίου τούτου ἐν τοῖς ἔθνεσιν, ὃ ἐστὶν Χριστὸς ἐν ὑμῖν, ἡ ἐλπίς τῆς δόξης – „którym zechciał Bóg [dać] poznać, czym [jest] bogactwo chwały tajemnicy tej wśród pogan, którą jest Chrystus w [pośród] was, nadzieja chwały”.

Podmiot: Bóg (autor wszechmocny). Przedmiot: Chrystus (z akcentem na ukazanie Jego chwały). Ogłoszenie tajemnicy i ukazanie chwały Bożej. Treścią tajemnicy jest nie tylko ukazanie Bożego wcie-

¹³ Por. Dn 2,19.22.28.29.30; 10,1; 11,35.

¹⁴ Werset 4,4 potwierdza taką interpretację: ἵνα φανερώσω αὐτὸ ὅς ἐστι με λαλῆσαι – „abym uczynił jawnym to, jak należy mnie mówić (jak powinienem mówić)”.

lenia w osobie Chrystusa¹⁵, lecz ma jeszcze inny poziom, a mianowicie, Bóg zechciał by Chrystus był przepowiadany poganom i był wśród nich obecny. Adresaci: święci (wszyscy wierzący).

Paweł mówi o obecności Chrystusa wśród Kolosan (ὁ ἐστὶν Χριστὸς ἐν ὑμῖν), że jest niesłyszana, zaskakująca i zadziwiająca z dwóch powodów. Po pierwsze, ponieważ narody pogańskie nie oczekiwały Mesjasza. Po drugie, ponieważ nie musiały wstępować do Jeruzolimy (znak nawrócenia pogan do prawdziwego Boga), tzn. pozostają tam, gdzie są. To Ewangelia dociera do nich i dzięki jej głoszeniu Kolosanie mogą poznać Chrystusa i wyznawać wiarę w Niego jako Mesjasza Izraela i Syna Bożego. Mogą to uczynić we własnej ojczyźnie i kulturze, bez konieczności zmiany tożsamości społeczno-kulturowej; pozostają τὰ ἔθνη wyznające wiarę w Chrystusa. Dwa paralelne wyrażenia podkreślają aspekt chwały τὸ μυστήριον. Tajemnica pośród pogan „bogata w chwałę” (τί τὸ πλοῦτος τῆς δόξης τοῦ μυστηρίου τούτου ἐν τοῖς ἔθνεσιν, 1,27a) oraz Chrystus pośród nich „nadzieja chwały” (ὁ ἐστὶν Χριστὸς ἐν ὑμῖν, ἡ ἐλπίς τῆς δόξης, 1,27b).

1,28.29 – komponenty τὸ μυστήριον; ὃν ἡμεῖς καταγγέλλομεν ἢ οὐθεοῦντες πάντα ἄνθρωπον καὶ διδάσκοντες πάντα ἄνθρωπον ἐν πάσῃ σοφίᾳ, ἵνα παραστήσωμεν πάντα ἄνθρωπον τέλειον ἐν Χριστῷ· εἰς ὃ καὶ κοπιῶ ἀγωνιζόμενος κατὰ τὴν ἐνέργειαν αὐτοῦ τὴν ἐνεργουμένην ἐν ἐμοὶ ἐν δυνάμει.

Wersety te wymieniają ponownie komponenty tajemnicy, które zostały już wspomiane w 1,26.27. Pierwszym jest głoszenie (przepowiadanie) tajemnicy. Trudno jednoznacznie rozstrzygnąć, czy czasowniki καταγγέλλω καὶ κηρύσσω (1,23)¹⁶ wskazują na oficjalne głoszenie w formie przepowiadania misyjnego. Ważne jest, że Paweł doprecyzowuje te komponenty przepowiadania dwoma imiesłowami: οὐθεοῦντες καὶ διδάσκοντες πάντα ἄνθρωπον – „kładąc do rozumu [napominając, ostrzegając] i nauczając każdego człowieka”, co pokazuje, że ewangelizacja jest procesem długotrwałym (jak każde nauczanie) i dotyka wszystkich aspektów życia ludzkiego (element ten jest widoczny w każdym liście Pawła).

Przedmiotem przepowiadania jest Chrystus (ὁ ἡμεῖς καταγγέλλομεν) i ma ono wymiar uniwersalny: Ewangelia – Chrystus jest głoszony

¹⁵ Por. 1Kor 2,1nn; Rz 16,25-27.

¹⁶ Por. 4,3: λαλέω.

całej ludzkości, bez żadnych restrykcji i ograniczeń, Żydom i poganom. Podkreśla to trzykrotne zastosowanie zwrotu „każdego człowieka”. Uniwersalność jest elementem konstytutywnym τὸ μυστήριον, zatem napominanie i nauczanie zobowiązują wszystkich, a nie tylko małą i elitarną grupę wybranych. Celem przepowiadania jest uczynienie każdego człowieka doskonałym w Chrystusie: ἵνα παραστήσωμεν πάντα ἄνθρωπον τέλειον ἐν Χριστῷ – „abyśmy postawili każdego człowieka doskonałym w Chrystusie” (1,28c). Przepowiadanie μυστήριον ma zatem cel zbawczy: doskonałość w Chrystusie. O jaką jednak doskonałość chodzi? Tę na dziś, w tym momencie historycznym, osiągalną od zaraz, czy też o tę ostateczną na końcu czasów – tę eschatyczną? Kontekst wskazuje, że chodzi tu niewątpliwie o doskonałość w sensie etycznym, czyli o tę osiągalną od „teraz” (νῦν). Za takim rozwiązaniem przemawia również cały rozdział trzeci.¹⁷ Należy podkreślić, że przepowiadanie Chrystusa ma za cel ludzką doskonałość, co oznacza, że Ewangelia nie obniża, lecz buduje godność człowieka. Uzdalnia każdego człowieka do nieustannego wzrostu duchowego, daje niezbędną siłę i moc do osiągnięcia maksimum, jakie jest od niego oczekiwane i do jakiego jest zdolny. Wszystko to jest osiągalne jedynie w Chrystusie, ponieważ On sam jest również doskonałym człowiekiem, wzorem i ideałem, jaki każdy wierzący powinien, więcej, musi osiągnąć.

2,2 – poznanie τὸ μυστήριον, tj. Chrystusa; ἵνα παρακληθῶσιν αἱ καρδίαι αὐτῶν, συμβιβασθέντες ἐν ἀγάπῃ καὶ εἰς πᾶν πλοῦτος τῆς πληροφορίας τῆς συνέσεως, εἰς ἐπίγνωσιν τοῦ μυστηρίου τοῦ θεοῦ, Χριστοῦ – „aby zachęcić ich serca, zespoleni w miłości i ku całemu bogactwu pełni rozumienia, ku poznaniu tajemnicy Boga, Chrystusa”.

Powstaje pytanie, dlaczego Paweł zastąpił zastosowane w 1,23 τὸ εὐαγγέλιον przez τὸ μυστήριον? Należy wnosić, że dlatego, iż τὸ μυστήριον nie zawęży treści tylko do głoszenia męki, śmierci i zmartwychwstania Chrystusa (co jest podstawową treścią Ewangelii), lecz obejmuje swym zakresem znaczeniowym całe słowo Boże: ἡς ἐγενόμην ἐγὼ διάκονος κατὰ τὴν οἰκονομίαν τοῦ θεοῦ τὴν δοθείσάν μοι εἰς ὑμᾶς πληρῶσαι τὸν λόγον τοῦ θεοῦ (1,25), to znaczy, że odnosi się do całej historii zbawienia, do tego wszystkiego, co mówią

¹⁷ Por. 3,14: ἐπὶ πᾶσιν δὲ τούτοις τὴν ἀγάπην, ἧ ἔστιν σύνδεσμος τῆς τελειότητος – „na wszystkie zaś te miłość, co jest więzią [wiązadłem] doskonałości”.

wszystkie Święte Pisma. Zatem τὸ μυστήριον odwołuje się nie tylko do wydarzeń przeszłych, zbyt enigmatycznych, jeśli nie są odczytywane w perspektywie chrystologicznej, lecz obejmuje nadto jeszcze aktualne komponenty tej historii zbawienia, tj. komponenty ją aktualizujące „teraz” (νῦν), czyli proces i sposób jej objawiania, apostołów ją głoszących oraz jej adresatów wraz z ich aktualnym statusem.

2,3 – ἐν ᾧ εἰσιν πάντες οἱ θησαυροὶ τῆς σοφίας καὶ γνώσεως ἀπόκρυφοί – „w którym są wszystkie skarby mądrości i poznania ukryte”.¹⁸

Kogo Paweł ma na myśli stosując zwrot ἐν ᾧ – „w którym”? Boga? Tajemnice Boże? Chrystusa? Z kontekstu wynika, że lektura tego zaimka względnego (ᾧ) może być tylko chrystologiczna. Bardzo interesujące jest również to, że wśród komponentów przynależących do pełni zrozumienia Chrystusa (τῆς πληροφορίας τῆς συνέσεως), tekst zawiera tylko te, które odnoszą się do mądrości i poznania. Dlaczego? Odpowiedź znajduje się zwłaszcza w sekcji 2,6-23; ponieważ stanowią przygotowanie do rozstrzygającej argumentacji przedstawionej właśnie w tej sekcji. Wynika z niej jednoznacznie, że nie ma już więcej żadnych innych tajemnic (τὰ μυστήρια) do poznania. To oznacza, że w Chrystusie są ukryte wszystkie skarby mądrości i poznania (2,3).

2,4 – τοῦτο λέγω ἵνα μηδεὶς ὑμᾶς παραλογίζηται ἐν πιθανολογίᾳ.

Do czego odnosi się zwrot τοῦτο λέγω – „to mówię”? Do tego, co przed nim, czy do tego, co następuje po nim? Zwrot τοῦτο λέγω odnosi się niewątpliwie do tego, co zostało powiedziane wcześniej, bowiem wskazuje na to zastosowana partykuła zdania celowego ἵνα („aby”). Wyrażenie πιθανολογία („mówienie w sposób przekonujący, sugestywny”) odnosi się do παραλογίζεται („oszukiwać”, „okłamywać”), ma zatem konotację negatywną. Dlatego mówienie w sposób przekonujący jest niebezpieczne dla wierzących w Chrystusa Kolosan.

Werset ten określa funkcję sekcji 1,24 – 2,5 w całym liście. Stwarza on bazę chrystologiczną, na której opiera się wiara Kolosan i reszta skierowanej do nich argumentacji parenetycznej. Z perspektywy wersetu 2,4 dobrze widać, dlaczego sekcja 1,24 – 2,5 została umieszczono-

¹⁸ Zaimek względny ᾧ może tu być odczytany jako rodzaju nijakiego lub męskiego, czyli odnosić się do μυστήριον lub Χριστός – Θεός.

na przed dwoma innymi ważnymi sekcjami, tj. B (2,6-23) i C (3,1 – 4,1). Jeśli Paweł tak mocno podkreśla trud i cierpienia, jakich doznaje w związku z głoszeniem τὸ μυστήριον, to czyni to dlatego, że sam zrozumiał wagę poznania (γινώσις) chrystologicznego w celu ostrzeżenia wierzących przed niebezpieczeństwem uwikłania się w ideologie religijne. Dla niego, znajomość Chrystusa, coraz to szersza i głębsza – na miarę samego Chrystusa, może wypełnić wierzących i doprowadzić ich do doskonałości. Chrystologia, jako droga wiary, a nie tylko system twierdzeń teologicznych, musi mieć rozstrzygające znaczenie w życiu wierzących Kościoła w Kolosach.

4,3 – Tak jak w *exordium* Paweł zapewniał o swojej modlitwie za Kolosan (1,3.9), tak teraz prosi, by modlili się oni za siebie nawzajem, cały Kościół, a szczególnie za niego i tych członków Kościoła, którzy prowadzą działalność misyjną w świecie. Modlitwa ma być dowodem ich chrześcijańskiej dojrzałości, świadomego i odpowiedzialnego włączenia się w życie Kościoła powszechnego (4,2n.). Modlitwa, czyli nieustanne trwanie przy Bogu w imię Chrystusa, nie może mieć charakteru jedynie okazjonalnego, lecz musi być stała, wytrwała i czujna: τῇ προσευχῇ προσκαρτερεῖτε, γρηγοροῦντες ἐν αὐτῇ ἐν εὐχαριστίᾳ – „w modlitwie trwajcie niezłomnie, czuwając w niej w dziękczynieniu” (4,2). Szczególnego znaczenia nabiera wezwanie Pawła do modlitwy „za nas” (περὶ ἡμῶν), tzn. za niego samego i tych ludzi Kościoła, którzy prowadzą działalność misyjną. Zatem, przedmiotem troski Pawła i modlitwy Kolosan musi być ewangelizacja świata, „aby Bóg otworzył nam drzwi Słowa dla wypowiedzenia tajemnicy Chrystusa” (4,3b).¹⁹ Apostoł ma pełną świadomość tego, że powodzenie jego działalności misyjnej zależy nie tylko od jego umiejętności, wysiłków, trudów i cierpień, ale przede wszystkim od łaski Bożej, którą powinni wypraszać dla niego wierzący Kościół w swoich modlitwach, bowiem tylko Bóg może otworzyć drzwi ludzkich serc do przyjęcia Ewangelii – Chrystusa.²⁰ Paweł doskonale wie, że konieczne są modlitwy za niego i jego działalność misyjną, by mógł głosić Chrystusa, tak jak należy (ὡς δεῖ), tzn. tak, jak postanowił Bóg, gdy powołał go w wyjątkowy sposób na Apostoła Narodów.²¹

¹⁹ Por. 2Kor 1,11; Rz 15,30; 1Tes 5,17n.25.

²⁰ Metafora bramy por. 1Kor 16,9; 2Kor 2,12-17; Ef 6,19.

²¹ Por. Kol 1,24n.28; Rz 15,23n.

* * *

Z przeprowadzonych analiz wynika jednoznacznie, że treścią τὸ μυστήριον w Liście do Kolosan jest Jezus Chrystus – Syn Boży. Sam termin pełni podwójną funkcję w argumentacji chrystologicznej i paronetycznej listu. Po pierwsze, bardzo mocno podkreśla aspekt nowości tego wszystkiego, co wydarzyło się w osobie i zbawczym dziele Chrystusa głoszonym w Ewangelii. Po drugie, nowość ta nie czyni nieważną czy też niewiarygodną dotychczas przepowiedaną Ewangelię lub jej komponenty nie ogłoszone wcześniej przez proroków. Daniel zapowiedział, że wszystko to, co musi się wydarzyć na końcu czasów, nie musiało być wcześniej odsłonięte przez proroków w ich czasach, ponieważ tak postanowi Bóg w swej odwiecznej mądrości.

ks. Zdzisław ŻYWICA

Literatura

KOMENTARZE:

- Adamczewski B., *List do Filemona. List do Kolosan*, NKBNT XII, Częstochowa 2006.
- Barclay J.M.G., *Colossians and Philemon*, NTG, Sheffield 1997.
- Barth M., Blanke H., *Colossians. A New Translation with Introduction and Commentary*, AB 34B, New York 1994.
- Donelson L.R., *Colossians, Ephesians, 1 and 2 Timothy, and Titus*, WestBC, Louisville 1996.
- Garland D.E., *Colossians and Philemon*, NIVAC, Grand Rapids 1998.
- Ghini E., *Lettera ai Colossesi*, LPG 21, Bologna 1990.
- Hay D.M., *Colossians*, ANTC, Nashville 2000.
- Hübner H., *An Philemon. An die Kolosser. An die Epheser*, HNT 12, Tübingen 1997.
- Horgan M.P., *List do Kolosan*, w: R.E. Brown, J.A. Fitzmyer, R.E. Murphy (red.), *Katolicki Komentarz Biblijny*, Warszawa 2002, s. 1409-1418.
- Jankowski A., *Listy więzienne św. Pawła. Do Filipian. Do Kolosan. Do Filemona. Do Efezjan. Wstęp, przekład, komentarz*, PŚNT 8, Poznań 1962.
- Langkammer H., *List do Kolosan*, BLib, Lublin 2002.
- MacDonald M.Y., *Colossians and Ephesians*, SP 17, Collegville 2000.

- Mędała S., *Władza Chrystusa (List do Kolosan)*, w: J. Frankowski, S. Mędała (red.), *Dzieje Apostolskie. Listy św. Pawła*, WMWKB 9, Warszawa 1997, s. 423-447.
- Mora Paz C.A., *List do Kolosan*, w: W.R. Farmer (red.), *Międzynarodowy Komentarz do Pisma Świętego*, Warszawa 2000, s. 1546-1556.
- Rossé G., *Lettera ai Colossesi. Lettera agli Efesini*, NTCES, Roma 2001.

MONOGRAFIE I ARTYKUŁY:

- Adamczewski B., *Duchowa mądrość w Liście do Kolosan*, RTWP 1/2001, s. 37-53.
- Arnold C.E., *The Colossians Syncretism. The Interface between Christianity and Folk Belief at Colossae*, Grand Rapids 1966.
- Best E., *Who Used Whom? The relationship of Ephesians and Colossians*, NTS 43/1997, s. 72-96.
- Bevere A.R., *Sharing in the Inheritance. Identity and the Moral Life in Colossians*, JSNTSup 226, Sheffield 2003.
- Boskmuehl M.N.A., *Revelation and Mystery in Ancient Judaism and Pauline Christianity*, WUNT 36, Tübingen 1990, s. 178-193.
- DeMaris R.E., *The Colossian Controversy. Wisdom in Dispute at Colossae*, JSNTSup 96, Sheffield 1994.
- Evans C.A., *The Colossian Mystics*, Bib 63/1982, s. 188-205.
- Hartman L., *Humble and Confident. On the So-Called Philosophers in Colossians*, StTh 49/1995, s. 25-39.
- Kiernikowski Z., *W obronie tożsamości chrześcijańskiej. Analiza tekstu Kol 1,3-11*, SG 13/1999, s. 85-112.
- Lona H., *Die Eschatologie im Kolosser- und Epheserbrief*, FzB 48, Würzburg 1984.
- Łach J., *Tajemnica odkupienia i jej reperkusje w życiu chrześcijanina w świetle hymnu o pierwszeństwie Chrystusa (Kol 1,15-20)*, Com 1/1997, s. 301-324.
- Paciorek A., *Paweł Apostoł – Pisma*, Tarnów 1966.
- Romaniuk K., *Soteriologia św. Pawła*, Warszawa 1983.
- Rosłon J.W., Rubinkiewicz R., *List do Kolosan*, w: R. Rubinkiewicz (red.), *Wstęp do Nowego Testamentu*, Poznań 1996, s. 367-372.
- Royalty R.M., *Dwelling on Visions. On the Nature of the so-called „Colossians Heresy”*, Bib 83/2002, s. 329-357.

- Rusman D., *Neue Belege zu den στοιχία τοῦ κόσμου (Gal 4,3.9; Kol 2,8.20)*, ZNW 83/1992, s. 119-125.
- Sappington Th.J., *Revelation and Redemption at Colossae*, JSNTSup 53, Sheffield 1991.
- Schweizer E., *Christ in the Letter to the Colossians*, RevExp 70/1973, s. 451-467.
- Sumney J., *Those Who „Pass Judgment”. The Identity of the Opponents in Colossians*, Bib 74/1993, s. 366-388.
- Yates R., *The Christian Way of Life: The Paraenetic Material in Colossians 3,1-4,6*, EvQ 63/1991, s. 241-251.